

“Αἰὼν Μίθρα”.
Ρώμη (Βίλα Αλμπάνη).

ΠΡΟΣΩΠΕΙΑ ΤΟΥ ΧΡΟΝΟΥ ΜΥΘΟΣ, ΕΠΙΣΤΗΜΗ, ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΠΑΛΙ ΜΥΘΟΣ

Νίκος Ξένιος
Δρ Φιλοσοφίας

Στη μνήμη του Γιώργου Χειμωνιά

Ο Γαλιλαίος, για να παραστήσει την έννοια του χρόνου, χάραξε απλώς μια ευθεία γραμμή. Όλη, ή σχεδόν όλη, η θεωρία του μπορεί να βρεθεί στα γραπτά των τελευταίων σχολαστικών φιλοσόφων. Αλλά μονάχα αυτός είχε την κρίση, τη διαίσθηση να ξεδιαλέξει και να κατατάξει τα στοιχεία της Φυσικής, μέσα από το συνονθύλευμα των εν πολλοίς αυθαιρέτων θεωριών της εποχής του. Αφού όρισε την ομαλή επιτάχυνση, την συμπεριέλαβε σε μια γενικότερη διατύπωση (η οποία περιείχε τη σχέση του διανυόμενου από ένα κινητό διαστήματος προς την ταχύτητα και το χρόνο). Το επαναστατικό στοιχείο στο νόμο που ανακάλυψε ο Γαλιλαίος για την πτώση των σωμάτων έγκειται στο ότι αντιμετώπισε το χρόνο ως αφηρημένη παράμετρο ενός καθαρά φυσικού συμβάντος. Αυτό του έδωσε τη δυνατότητα να κάνει ό,τι δεν είχε κάνει κανένας άλλος, να εκφράσει δηλαδή ποσοτικά την κίνηση με αριθμούς. Ο Γαλιλαίος πέρασε είκοσι χρόνια παλεύοντας με το πρόβλημα, για ν' απελευθερωθεί από την υπόθεση που υπαγόρευε το φυσικό βιολογικό ένστικτο του ανθρώπου: ότι ο Χρόνος είναι το πλαίσιο μέσα στο οποίο ζει και γεννάει. Έως τότε ο χρόνος ξέφευγε από την επιστημονική ανάλυση, αποτελούσε μόνο φιλοσοφική κατηγορία. Στο εξής η επιστήμη θα έπρεπε να εγκαταλείψει τη γλώσσα της βούλησης, του σκοπού και της ελπίδας.

Στην αρχαία Ελλάδα η έννοια «χρόνος» άργησε να εμφανιστεί, τουλάχιστον με τη σύγχρονη της νοσηματοδότηση. Στον Όμηρο, για παράδειγμα, δεν υπάρχει πρόταση που να έχει τη λέξη «χρόνος» ως υποκειμένο. Το ίδιο και στον Ησίοδο. Αν εξαιρεθεί η Ορφική ποίηση, σε κανένα προκλασικό ελληνικό κείμενο το ζήτημα «χρόνος» δεν γίνεται αντικείμενο εκτενούς πραγματεύσεως.

Για πρώτη φορά στο Θαλή το Μιλήσιο, όπως μας πληροφορεί ο Διογένης Λαέρτιος (απόσπ. Α1, Διογ. Λαέρτ. 1, 35), και στον Ηράκλειτο έχουμε νύξεις (απόσπ. 52). Φαίνεται πως η έννοια αυτή άρχισε να αποκτά σημασία μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. Συγκεκριμένα, χάρη στον Πίνδαρο και την ελληνική τραγωδία, όπου η λέξη «χρόνος» εμφανίζεται πάνω από 400 φορές. Είναι ιδιαίτερα ενδιαφέρον να ερευνησει

κανείς τους ανθρωπολογικούς τύπους που διαμόρφωσαν οι τραγικοί ποιητές, ώστε να αποκτήσει μια σφαιρικότερη εικόνα της κοσμολογίας τους καθώς και της αντίληψής τους για την ποίηση και την πρόζα των προκατόχων τους. Όπως η έννοια του χρόνου συνδέεται εξ ορισμού με την έννοια της αλλαγής, του μετασχηματισμού, έτσι και το θέατρο πραγματεύεται την «εν χρόνω» παρουσία της ανθρώπινης δράσης και συ-

νειδσης. Η τραγικότητα καθ' εαυτήν συνδέεται με την αντίθεση ανάμεσα στο χτες και το αύριο, με την ανατροπή της μοίρας του ανθρώπου. Γι' αυτό και στο πλαίσιο του κλασικού θεάτρου οι ήρωες που τόσο καλά γνωρίζουμε από τα μαθητικά μας χρόνια δεν κάνουν άλλο από το να συλλογίζονται εκστασιασμένοι την έννοια της χρονικότητας, την έννοια της αιωνιότητας, την έννοια της Θεάς Δίκης και του Θανάτου.

Όμως, τα ίδια θα μπορούσε κανείς να υποθέσει και για τον επικό Οδυσσέα, και για τον Αχίλλεα της Ιλιάδας. Όπως διέκρινε ο Αριστοτέλης, η διαφορά συνίσταται στο ότι η τραγωδία περικλείεται σ' ένα χρόνο αυστηρά περιορισμένο, εφ' όσον στοχεύει να περιγράψει μια πράξη «σπουδαία και τελεία». Η έννοια της χρονικότητας στην τραγωδία αποτελεί, επομένως, ειδική περίπτωση. Ο Κίρκουτ επιστρατεύει το παράδειγμα του αποχαιρετισμού στον Αίαντα, του Σοφοκλή, συγκρινόντάς τον με το επεισόδιο του αποχαιρετισμού του Έκτορα στην Ιλιάδα. Στον Αίαντα, ήδη από την αρχή του δράματος, παρακολουθούμε με ένταση το άγχος της Τέκμησας, και το πάθος είναι εντονότερο και κλιμακώνεται, γιατί ακριβώς ο χρόνος είναι περιορισμένος. Η λογομαχία Μήδεας και Αίαστα στον Ευριπίδη αποκτά νόημα και βαρύτητα τραγική, μετά τον χρονικό περιορισμό που θέτει ο Κρέων στην παραμονή της Μήδεας μέσα στα όρια της πόλης/κράτους (στίχοι 352-353, όπου ο Κρέων απειλεί τη Μήδεια πως θα θανατωθεί μαζί με τους γιους της, αν ο ήλιος της επόμενης μέρας τούς βρει στην Κόρινθο). Αντίστοιχα, η εκδίκαση της παιδοκτονίας αποκτά βαρύτητα εξαιτίας του όρκου της (375) να προκαλέσει τρεις θανάτους μέσα στο δοσμένο αυτό χρονικό πλαίσιο.

Θα μπορούσε κανείς να παραθέσει σωρεία παραδειγμάτων για τη βαρύτητα που έχει η έννοια του χρόνου, στα σκηνικά δεδομένα της τραγωδίας, αλλά αυτό το έχει κάνει ήδη η Ζακλίν Ντε Ροιμυύ στο σύγγραμμά της *Ο Χρόνος στην Αρχαία Ελληνική Τραγωδία* (Παρίσι, Φιλοσοφική Βιβλιοθήκη, 1971). Στην παρούσα μελέτη μάς ενδιαφέρει περισσότερο η φιλοσοφική ή βιοσοφική αντίληψη της χρονικότητας στους διάφορους πολιτισμούς του (δυτικού, έστω) ανθρώπου. Για τους Έλληνες, ο χρόνος λατρεύτηκε ως θεότητα με το όνομα ΑΙΩΝ μόνον πολύ αργά, στην Ελληνιστική εποχή. Βέβαια, κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει τη συνάρεια (ετυμολογική και εννοιολογική) ανάμεσα στον Κρόνο, το γενάρχη των θεών, και τον Χρόνο ως έννοια. Ο Κρόνος τρέφει τα παιδιά του, όπως ακριβώς ο Χρόνος «καταβροχθίζει» τις Ώρες της ανθρώπινης ζωής. Η κρονιακή τεκνοφαγία είναι μοναδικά βιωμένη, από τον μυθουργό-άνθρωπο, τελική κανιβализμού σε επίπεδο Θεογονίας. Στα σχόλια του Πράκλου για το έργο του Πλάτωνα βλέπουμε (απόσπ. 68 Κερν) πως αυτός ο παραλληλισμός άρχισε από τους Ορφικούς. Η προσωποποίηση του χρόνου οδηγεί τα βήματα της αρχαϊκής ποιήσης στην πεποίθηση του Θεογίνου, πως ο

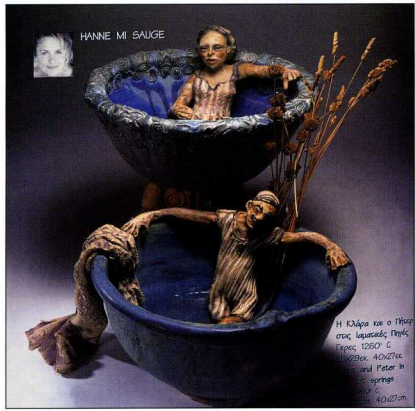
χρόνος «εκφραίνει» το φως της ημέρας, του Θαλή για τη «σοφία» του χρόνου, του Σόλωνα για την «δείξιν» της Αλήθειας εκ μέρους του χρόνου, καθώς και της περιφημής ρήσης του Ηρακλείτου για το Παιδι-Αιώνα που παίζει με τα ζάρια (απόσπ. 52). Σε απόσπασμα του χαμένου έργου του Βελλεροφόντης ο Ευριπίδης μιλά για το χρόνο ως να προύπηρχε και των θεών ακόμα (303), ενώ σε απόσπασμα άλλου χαμένου έργου του, της *Αντίπης*, παρουσιάζει τη Δικαιοσύνη ως παιδί του χρόνου. Στο απόσπασμα 594 Ν του Ευριπίδη «ο ακούρατος χρόνος στριφογυρνά αδιάκοπα, την ώρα που η Μικρή και η Μεγάλη Άρκτος επιβλέπουν το ασήκωτο βάρος του Άτλαντα».

Αλλά μήπως και σήμερα ακόμη δεν μιλάμε για τον Χρόνο με προσωποποιήσεις; Μήπως δεν τραγουδάμε κάθε Πρωτοχρονιά το «Γέρε Χρόνε, φύγε τώρα...», ως εάν επρόκειτο για ένα παιδι-τέρας που γεννήθηκε, ενηλικιώθηκε και πλησιάζει στον αφανισμό του στη διάρκεια ενός ημερολογιακού έτους;

Η πρόσφατη θεαματική τηλεοπτική παραγωγή του BBC για την αλλαγή της χλιείας στον πλανήτη, που οι περισσότεροι από μας παρακολούθησαμε εκστασιασμένοι, δεν ήταν άλλο από εμπορική εκμετάλλευση της αδήριτης ανάγκης που έχουν οι άνθρωποι, σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης, να πετύχουν, με τη βοήθεια κάποιου κανονιστικού παράγοντα, την αίσθηση της ομοιογένειας και της ρυθμικής ανακύκλι-

«Ο Χρόνος ο αναριθμητός και μέγας φέρνει στο φως όλα τα κρύφια, κι όταν τα φανερώσει, πολύ τα σκεπάζει...» (Σοφ. Αίας, στ. 764-766, μίτρο. Τάσος Ρούσος).

Hanne Mi Saugle, "Η Κλόρα και ο Πίτερ στη λαματική Πηγή".

“Θριαμβεύτρια των νερών, του Χάρου και του Χρόνου, η Γη πίστεψε πως έναντικρίζει τους πρώτους της κατοίκους”.
(Απολιθωμένος ελέφαντας, Μεγαλόπολη, ανασκ. 1902.)

σης. Και αυτός ο παράγοντας δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από το συμβατικό χρόνο το ρολογιού, ο οποίος «υποτάσσει» κάθε ψυχολογική ή άλλη βιωματική προσέγγιση αυτού του σχεδόν ανυπαρκτού μεγέθους, καθιστώντας λογι-κοφανή την εξέλιξη των ανθρωπίνων πραγμά-των. Το ρόλο που σήμερα παίζουν τα ρολόγια σ’ αυτή τη γιγαντιαία σκηνοθεσία της ψευδαισθη-σιακής αλλαγής της χλιετίας, μέσα από ένα πνεύμα υποτιθέμενης αρμονίας και πανανθρώ-πινης τηλεοπτικής σύνδεσης, ίσως στην αρχαιό-τητα να διαδοραμάτιζε το θέατρο, ή μάλλον το θέατρο στο πλαίσιο των ετήσιων εορτών. Στο θέατρο, όπου η Πόλη/Κράτος διεγίνωσκε την κανονικότητα και ευλογοφάνεια των καταβολών της, της συλλογικής της μνήμης, των προγονι-κών της οστών, των λατρευομένων θεοτήτων, ακόμη και της ίδιας της βλάστησης. Μ’ ένα λό-γο, των πολιτικών της θεσμών.

Ο χρόνος στο αρχαίο θέατρο γίνεται αντι-ληπτός ως «κοινός» στον ζήτημο και στον ύπνο των ηρώων και των ηρωίδων, ως σύντροφος, κατά κάποιον τρόπο, της ανθρώπινης πορείας

“Έλλογο είναι το Όν εκείνο που διατηρεί τη μνήμη του ενεργή...”.
Ο Χρόνος ροκανίζει την προτομή του Belvedere.
(Χαρακτικό του 16ου αιώνα.)

επί γης (στίχ. 894 από τον *Αγαμέμνονα* του Αισχύλου). Στις *Βάκχες* του Ευριπίδη ο Χρόνος παρουσιάζεται ως «σύμφυτος» αιώνας, να γερ-νάνε μαζί με τις λατρεύτριες του θεού Διονύσιου. Στο στίχο 201 μάλιστα χαρακτηρίζεται και ως «ομηλικός», προσδιόνοντας τους ένα επιπλέον γνώρισμα αιωνιότητας.

Δεν θα ήταν άστοχο εδώ να συγκρίνουμε τον συμβολικό χρόνο της δημιουργίας του κό-σμου στη Βίβλο, στην «ονοματοποιητική» σύνθε-ση της πραγματικότητας, τουλάχιστον υπό το πρίσμα που καθιέρωσε η Σχολή της Φρανκφούρ-της, και συγκεκριμένα ο Βάλτερ Μπέντζαμιν στο *Μύθος και Βία*:: Ο Κύριος της εβραϊκής Γενέσε-ως «κατασκευάζει» τον αισθητηριακά αντιληπτό κόσμο με όλα τα κατηγορήματα της «ύπαρξης», αλλά ονοματιζόντάς τα, μέσα στον «συνεπιτυ-γμένο» χρόνο μιας εβδομάδας. Ο Χρόνος χάνει την κανονιστική του χροιά, και απλά διατηρεί το συμβολικό του χαρακτήρα σ’ αυτήν την ποιητική αλληγορία. Αυτό είναι και το γνώρισμα όλων των μυθολογικών Γενέσεων, γιατί η ανθρωπότητα ανακαλεί τις μνήμες μιας πολύ μακρινής δημι-ουργίας του περιβάλλοντος κόσμου, που εκ φύ-σεως είναι αδύνατο να ενταχθεί στη ρυθμική ανακίνηση των εποχών, όπως τη βιώνει ο πολι-τικός. Μονάχα η «αποκαλυπτική» εκδοχή του χρόνου μέσα από μυστικιστικά κείμενα μπορεί να παραλληλιστεί με την εξελικτική αυτή βίωσή του, η οποία άλλωστε αφορά το θεϊκό επίπεδο της ύπαρξης, ή καλύτερα μια κατάσταση που υπερέρχεται των ανθρωπίνων. Στη διονυσιακή λα-τρεία, η υπερβατική εκδοχή του χρόνου είναι χα-ρακτηριστικό φαινόμενο, όπως όταν η γυναικεία λάτρεψ του Βάκχου καλούνται να κτίσουν, να «α-ποκαλύψουν» (δηλαδή να ξεχτίσουν την ορφή) και να έναντιστούν το ναό του θεού μέσα σε ένα εικοσιετήτρωρο. Έτσι ο ναός, εντασσόμενος σε ένα κοσμικό γίγνεσθαι, θεμελιώνεται και «ξεθε-μλιώνεται» σε ρυθμίες ταχύτητας, «χορευό-ντας», τρόπον τινά, όπως οι περιετρεφόμενοι δερβίσηδες από τα βάθη της Μ. Ασίας.

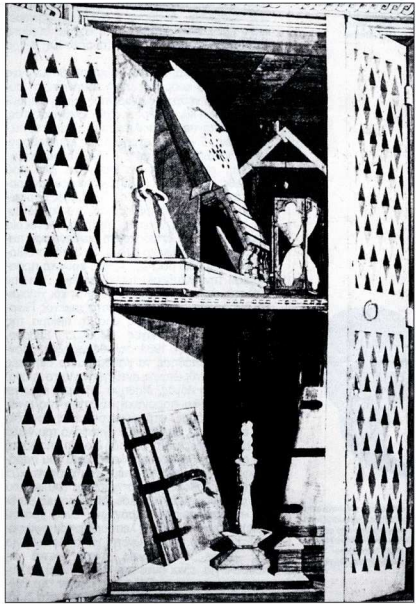
αία επιλυση του, κατέστρωσε το σχέδιο του παγκόσμιου μηχανισμού στην κοσμολογία. Παρέμνε νευτώνεια μόνο η Μηχανική.

Στο βιβλίο του *Principia* (Αρχές) ο Νεύτων χρησιμοποίησε με μεγάλη ακρίβεια τους όρους της κλασικής για Φυσικής, τη μάζα, την ορμή και τη δύναμη. Στον ορισμό της δύναμης, ο ίδιος διευκρίνισε ότι οι όροι *ώθηση* και *ροπή* εξετάστηκαν όχι από φυσική, αλλά από μαθηματική άποψη. Γι' αυτό, γράφει ο Νεύτων, ο αναγνώστης δεν πρέπει να φανταστεί ότι με τις λέξεις αυτές επιχειρήσε να ορίσει το είδος ή τον τρόπο μιας οποιασδήποτε δράσης, τα αϊτιά της ή το φυσικό λόγο της. Έτσι, αναγκάστηκε να κάνει διάκριση ανάμεσα στον σχετικό και στον απόλυτο χρόνο. Ο ίδιος έγγραψε πως δεν επιχειρήσε να ορίσει το χρόνο, το χώρο, τη θέση και την κίνηση, αφού είναι πασιγνωστές έννοιες, όπως σημείωσε. Παρατήρησε ότι οι άνθρωποι δεν συλλαμβάνουν αυτά τα μεγέθη, παρά μόνο από τη σχέση που έχουν προς τα αισθητά αντικείμενα. Και εξελείφοντας μια βασική προκατά-

Οι αριστοτέλειες κατηγορίες κυριαρχούν στο Μεσαίωνα: Ευλενθτική διακόσμηση, από studio του Federico da Montefeltro, 1440-1510. (Η νεκρή φύση φέρει το χαρακτήρα της "ιστορίας": το αμμοδοχείο και το σβησμένο κερι σηματοδοτούν το χρόνο και το θάνατο.)

Τα πράγματα όμως περιπλέκονται όταν η τόσο βιωματική λέξη "χρόνος" εξελίσσεται σε έννοια. Όταν, όπως ήδη αναφέραμε, χάνει την προνομιά της θέση της από τον κόσμο της Βούλησης και της Ελπίδας για μια μελλοντική συνέχιση των πραγμάτων. Οι ταριχευμένοι Φαραώ θα απογοητευόνταν πολύ αν ήταν σε θέση να αντιληφθούν πόσο φθαρτή ήταν τελικά η ταρίχευσή τους. Οι επιστήμες ήλθαν να σχετικοποιήσουν την έννοια του Χρόνου, να την εξορίσουν από τη σφαίρα του Μύθου και να της αφαιρέσουν το προσωπείο του Θεάτρου. Μα τα πράγματα θα έδειχναν σύντομα ότι ο χρόνος αντιστεκόταν και μεταμφιζόταν αδιάκοπα σε ολοένα και διαφορετικά πρόσωπα. Αρκεί να παρακολουθήσει κανείς την ιστορία των επιστημών για να το διαπιστώσει. Η ανθρωπότητα πάσχιζε διαρκώς να «βουλευτεί» σε μιν εύπεπτη αντίληψη της έννοιας αυτής...

Η ενοποίηση της Αλγεβρας και της Γεωμετρίας, που επρόκειτο να ακολουθήσει μετά το Γαλιλαίο, ήταν κάτι παραπάνω από βόλεμα. Ο Ντεκάρτ, ο Κέπλερ, ο Νιούτον και ο Λαβουαζιέ οδηγήθηκαν σε όλο και πιο αφηρημένη, δηλαδή όλο και πιο μαθηματική, σκέψη. Ο χώρος και ο συναφής προς αυτόν Χρόνος μετατράπηκαν σε φυσικό πρόβλημα της Στερεομετρίας, δηλαδή σε ένα ατέλειωτο τρισδιάστατο κουτί, στο οποίο η ευθεία είναι η συντομότερη οδός ανάμεσα σε δύο σημεία. Όπως ο Γαλιλαίος μετέτρεψε το χρόνο, από κάτι βιωματικό και συγκεκριμένο, σε αφηρημένη παράμετρο της κίνησης των φυσικών σωμάτων, έτσι και ο Ντεκάρτ διασταύρωσε το χρόνο, σε ορθή γωνία, με την άλλη συνιστώσα της κλασικής Φυσικής, όχι ακριβώς τη γραμμική απόσταση, αλλά το χώρο σε βάθος. Ο δε Νιούτον (Νεύτων) εξέφρασε με όρους της Φυσικής την καρτεσιανή γεωμετρία. Το μεγάλο πρόβλημα της επιστήμης του 17ου αιώνα, δηλαδή το «τι συγκρατεί τους πλανήτες στην τροχιά τους, τι συγκρατεί τον κόσμο μέσα σ' ένα σύμπαν όπου η κίνηση διαιωνίζεται», με τη βαθμι-

"Η Ζωή δεν κρατάει αιώνια, οι νεκροί ποτέ δεν ανασταίνονται, ακόμα και το πιο μακροί ποταμί κάποτε χύνεται στη θάλασσα...".
 ("Ο χρόνος απελευθερώνεται μέσα από την ακηνοσία", Πλάτων Ριβέλλης, *Ερέσια*.)

λήψη, διεκρινίσει πως ο απόλυτος, αληθινός και μαθηματικός χρόνος, αφ' εαυτού και από την ίδια του τη φύση, ρέει σταθερά, χωρίς εξάρτηση από κάτι το εξωτερικό, και ονομάζεται επίσης «Διάρκεια». Αντίθετα, ο σχετικός, φαινομενικός και κοινός χρόνος είναι κάποιο αισθητό και εξωτερικό (είτε ακρόν είτε ασταθές) μέτρο της διάρκειας.

Είναι, βέβαια, εύκολο να καταλάβουμε πως η νευτώνεια κοσμοαντίληψη επηρέασε τη συνείδηση του νεότερου ανθρώπου και τη διαμορφώνει ακόμη και σήμερα, ασχέτως εθνικότητας, άσχετα από τις θρησκευτικές ή άλλες του πεποιθήσεις. Είναι ένα στοιχείο της κουλτούρας, και όταν κανείς ζει μέσα στο πλαίσιο μιας κουλτούρας, χωρίς όμως να έχει ιδέα από που προήλθε, αποτελεί αντικείμενο του ενδιαφέροντος των ανθρωπολόγων και δεν ζει ως μορφωμένος, συνειδητοποιημένος, και, στο βαθμό αυτό, ελεύθερος άνθρωπος. Αυτή η ελευθερία προϋποθέτει την απόρριψη της αίσθησης του παρόντος στο ανθρώπινο βίωμα. Σε αυτό το αδιόκοπο «είμαι εδώ μαζί με...», που χρονικά προσδιορίζει την ελευθερία του ανθρώπου, και την καθιστά, ως ένα βαθμό, ασύλληπτη και χιμαιρική, αναφέρθηκε και ο πρόσφατα χαμένος Γιώργος Χειμωνάς, ο οποίος υπό το πρίσμα της Νευρολογίας (ο *Λόγος, Μάθημα Έβδομο*, Αθήνα, «Ράπσας», 1983, σελ. 94 και εξής, απάνθισμα) προσπάθησε να καθορίσει το διηκενές παρόν της ανθρώπινης αντίληψης για το χρόνο. Στο βιβλίο ο *Λόγος, Μάθημα Έβδομο*, επιμένει στη χρονική-και-παροντική σύλληψη της εγκαταλειπτικής δράσης, στρεφόμενος προς τον ίδιο τον ερευνητή, δηλαδή τον εγκέφαλό του. Μιλά για μια συγκεκριμένη, δηλαδή διόλου υποθετική και ελάχιστα θεωρητική, «λειτουργία του παρόντος», η οποία κατά τη γνώμη του χαρακτηρίζει την ψυχοσυμβολική δραστηριότητα του φλοιού του ανθρώπινου εγκέφαλου. Μιλά για μια συνεχή «παροντοποίηση παρόντων», ενός χρόνου δομημένου στην ίδια τη λειτουργία του εγκέφαλου. Και αυτό τεκμηριώνεται με τη λειτουργία της μνήμης. Το υγιές άτομο, κατά τη Νευρολογία, είναι αυτό που κατορθώνει να συγκροτήσει και να επιβάλει ένα Παρόν στα βιώματά του, και κατόπιν να προχωρήσει στη διαρ-

κή ροή και αλληλουχία επιμέρους «παρόντων». Και η Νευροψυχολογία ορίζει ως *λόγο* τον τρόπο που έχει ο εγκέφαλος να οργανώνει, να στερεώνει και να αναπαριστά αυτό το παρόν. Έξαιρένια του χρόνου συγκεντρώνεται και κατ' εξακολούθηση δοκιμάζεται ο ανθρώπινος εγκέφαλος, «εγκαθιστώντας, απουσθένοντας και επανεγκαθιστώντας τα αναριθμητά παρόντα, με τη συνείδηση των οποίων αποκτά την εναργή και ενεργό του υπόσταση μέσα σ' έναν κόσμο, που από την αρχή του έως το τέλος του είναι ένα ατελειωτο, αιώνιο Παρόν», γράφει με οδύνη ο Χειμωνάς. Και εννοεί με αυτό ότι όλες οι «ψηλές» μορφές λειτουργίας της ανθρώπινης διάνοιας δεν είναι παρά *εστωτικές* λειτουργίες. Από το παράδειγμα, η φιλοσοφική προσέγγιση της έννοιας του χρόνου από τους Έλληνες, από όλους τους ιστορικούς πολιτισμούς επίσης, από το Βυζάντιο, από την Αναγέννηση, Δεν είναι ανάγκη να ξεπεραστούν της εποχής του Γαλλιάου, γιατί ήδη στον ευρωπαϊκό μεσαίωνα οι διαφορετικές (θεοκρατικές ή μη) εκφάνσεις της έννοιας της χρονικότητας αποδεικνύουν την αποψη του Χειμωνά. Έλλογο είναι το *Ον* εκείνο που διατηρεί τη μνήμη του εναργή, που θυμάται δηλαδή, κι αυτός είναι ο ακρωγιαίος λίδος της πολιτισμικής του ταυτότητας και συνέχειας, η αίσθηση του ανήκειν, του αντιλαμβάνεσθαι, η ηθική του, ακόμα και η αισθητική του!

Απλά, μετά το Γαλλιάου, και ιδίως με τη λογοκρατία του 17ου αιώνα, το πρόβλημα μιας οριστικής θεωρητικής βελτισίωσης της έννοιας χρόνος γίνεται πιο άμεσο. Κι αυτό γιατί η δυτική σκέψη περνά τη φάση της ερμηνείας της, όπως θα 'λεγε η Γενετική Επιστημολογία. Ο Ζαν Πιαζέ έχει διεοδικά ασχοληθεί με το ζήτημα αυτό στη «Γενετική Επιστημολογία» του, και ιδιαίτερα στο κεφάλαιο για τη μονιμότητα του Χρόνου ως αντιληπτικού αντικειμένου. Εκεί η εποχή του Γαλλιάου φαντάζει ως η νηπιακή ηλικία της δυτικής σκέψης. Όσο για την έννοια της φιλοσοφικής/επιστημονικής πραγματικότητας του Χρόνου, αυτή επανήλθε, δλως περιέργως, με τη δημοσίευση του έργου *Φυσική Ιστορία των Ασπινδύλων*, του Ζαν Μπατίστ Λαμάρκ, ανάμεσα στο 1815 και το 1822. Όποιοι Εφευρίχτες αυτά τα τερσάτια συμπλήματα, είναι σαν να παρακολουθεί με λεπτομέρειες την επίπονη πορεία που ακολούθησε η Φυσική Ιστορία για να περάσει από τις αριστοτελικές ταξινομήσεις σε εκείνες της σύγχρονης Ζωολογίας. Μέσω της Παλαιοντολογίας, εγκαθίστανται σχέσεις στο χώρο και στο χρόνο, με τη μέθοδο της συγκριτικής ανατομίας, προλαβαίνοντας τη Βοτανική, η οποία προπορεύεται από την εποχή του Λινναίου. Ο Cuvier γοητεύεται από τις τερσάτιες συλλογές οστών των Παλαιοντολογικών Μουσείων του Παρισιού, και σε επτά τόμους αποκάλυψε τις προσωπικές του «ερευνητές γύρω από τα απολιθωμένα οστά, που αποκαθίσταντο η χαρακτηρισμό πολλών ζώων, τα είδη των οποίων εξοντώθηκαν κατά τις επαναστάσεις που έγιναν στη γη». Ένα δίστιχο του Ντελά που εισάγει στους επτά αυτούς τόμους είναι πολύ χαρακτηριστικό.

«Θριαμβεύτρια των νερών, του χάρου και του Χρόνου, πίστεψε πως Ξαναντικρύει η Γη τους πρώτους της κατοίκους». Μπορούσε πια κανείς να έχει μια πανοραμική θέα του Χρόνου

Ο άνθρωπος, μπροστά στην αιωνιότητα, παρουσιάζεται συνηρημένος από οδύνη, (Μόσκα Νο. Ο' Νίνο Μόνο, Σουλζαχ "Μουσείο του Ανθρώπου", Παρίσι.)

της Δημιουργίας πάνω στη γη, χωρίς καν να κουνιθεί από τη γειτονιά του. Η ανάπτυξη της ζωής, η διαδοχή των μορφών της, η σταδιακή καταστροφή τους, όλα αυτά στα έκπληκτα μάτια μιας ανθρωπότητας, που θα μπορούσε να καυχήσει ότι ανέπλεσε την ιστορία τόσων χιλιάδων αιώνων που προηγήθηκαν από την εμφάνισή της. Ο Χρόνος παύει για να είναι έννοια ανθρωποκεντρική. Φοράει και πάλι το προσώπειο της θεότητας.

Κατόπιν τούτου, με την ανάπτυξη συναφών ή επικουρικών επιστημών (Ορμολογία, π.χ.), αναπτύχθηκε το πανίσχυρο αξίωμα ότι: «η Φύση δεν γερνάει ποτέ, ούτε χάνει τις δυνάμεις της», αλλά οι διαδικασίες που τη διαμόρφωσαν σε «πλάσιο ιστορικότητας των πολιτισμών του ανθρώπου» δεν σταμάτησαν, συνεχίζουν να τη διαμορφώνουν. Η φύση πέρασε και περνά μέσα από κυκλικές μεταβολές, και οι αλλαγές αυτές πραγματοποιούνται σε ένα χρονικό συνεχές εξίσου παλιό όσο και αχανές, διάστημα μέσα στο οποίο οι πλανήτες διαγράφουν την τροχιά τους.

Με την ενηλικίωση της Βιολογίας και της Γενετικής στον 20ό αιώνα, η αντιμετώπιση του Χρόνου ως διάστασης της πραγματικότητας, που είχε εισαγάγει ο Γαλιλαίος εφαρμόστηκε, μέσω του Δαρβίνου, και στις εξελικτικές απόψεις πολλών βιολόγων της εποχής μας. Η Δαρβίνεια εξελικτική αλλαγή (τέλη 19ου αιώνα-αρχές 20ού) είναι αναλυτικά ανάλογη με την κίνηση του Γαλιλαίου, από μιαν εντυπωσιακή άποψη. Έχει κατεύθυνση, ενώ, κατά τη διατύπωση του Λαμάρκ, η ζωή διαγράφει αέναους, ατελείωτους κύκλους μέσα στη φύση. Ο Μπλουμ θεώρησε πρόσφατα την εξέλιξη πρόβλημα συνυφασμένο με την Εντροπία, και ανέπτυξε το ενδοίερον επιχειρήμα ότι, εφόσον ο Χρόνος υπεισέρχεται ως μέγεθος στις θερμοδυναμικές διαδικασίες, μπορεί επομένως να θεωρηθεί μία από τις συντεταγμένες της εξέλιξης. Αυτό για τον Μπλουμ συνεπάγεται, από τη μια ότι η εξέλιξη επιδέχεται διανυσματική περιγραφή, κι από την άλλη ότι ο βιολογικός Χρόνος είναι μια από τις διαστάσεις που ορίζουν μια φυσική-λογική κατάσταση.

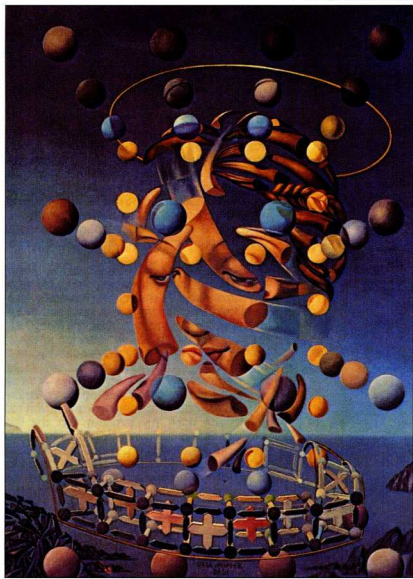
Έτσι, ο Δαρβίνος, ο Λαμάρκ και οι επίγονοί τους παίζουν το ρόλο τους στην ατελείωτη αυτή θεωρητική διαμάχη ανάμεσα στα Άτομα και στο Συνεχές, στην πολλαπλότητα των φαινομένων και στην ενότητα της Φύσης, διαμάχη που έδωσε στην ιστορία της επιστήμης το διαλεκτικό της χαρακτήρα από τότε που γεννήθηκε στην Ελλάδα. Γιατί το συνεχές της ζωής, ως πρόγραμμα της φύσης, ανάγεται στην πλευρά της κλασικής φιλοσοφίας που ήταν προέκταση της κοσμογονίας. Ανατρέχει, περνώντας από τους στωικούς και τον Ηράκλειτο, ως την αντίληψη για τη φωτιά και τον κόσμο, ως ροή και ως διαδικασία.

Την ίδια εποχή, στην Τρίτη πραγματεία του Μάξγουελ για τα ηλεκτρομαγνητικά πεδία εμφανίζεται η παραδοχή ότι στο χώρο που γεφυρώνει με τα ηλεκτρικά ή μαγνητικά σώματα, υπάρχει ύλη που κινείται, και από την κίνηση αυτή ακριβώς παράγονται όλα τα ηλεκτρομαγνητικά φαινόμενα. Μόνο η έννοια της βαρύτητας έξφυγε από την εννοποίηση του Μαγνητισμού, του Ηλεκτρισμού και του Φωτός, που πραγματοποιήθηκε με τους νόμους του Μάξγουελ για το πε-

δίο. Στις εξισώσεις για το «πεδίο» ο Μάξγουελ επιστρατεύει την έννοια του Χρόνου ως θεμελιώδους μεγέθους, γεγονός που απέσπασε το θαυμασμό του Αϊνστάιν. Οι νόμοι του Μάξγουελ συνδέουν από κάθε άποψη τη ροή, την ποσότητα και την αλληλεξάρτηση ενός ηλεκτρικού πεδίου με τον μαγνητισμό που επάγει, και αντίστροφα. Η ταχύτητα με την οποία γίνεται η διάδοση εμφανίζεται ως μια σταθερή ποσότητα, και ο Χρόνος εμφανίζεται ως βασική της παράμετρος.

Αν ο Μάξγουελ έθεσε τέτοιες εξισώσεις υπόψη της ανθρωπότητας ήδη κατά τον 19ο αιώνα, γίνεται αντιληπτή η βαρύτητα που οι εξισώσεις του προσέλαβαν. Στον 20ό αιώνα ο απόλυτος θετικισμός που υιοθέτησε η Επιστήμη του αιώνα που μόλις παρήλεε παραμέρισε τα ανθρωποκεντρικά επιχειρήματα του νευτάνειου κοσμολογικού, και η Ενεργητική μάς έφερε αντιμετώπους με μια γενική απογοήτευση απέναντι στην Επιστήμη. Στο θετικισμό, τα δύο άκρα, της Πίστης και του Αγωνιστικισμού, ήταν πια δυνατόν να συναντώνται. Μια νέα φαινομενικότητα, χτισμένη πάνω στην αντίληψη των διαφόρων εκδηλώσεων και μετασχηματισμών της Ενέργειας, με

"Η ύψιστη ταχύτης της Madama του Ραφαήλ", 1954. (Του Salvador Dali)

την επιπλέον οδυνηρή εμπειρία της ατομικής βόμβας και όλες τις καταστροφικές της επιπτώσεις στο περιβάλλον και στον ψυχισμό του ανθρώπου, θα ενέτεινε την ανασφάλεια σε σχέση με την —δήθεν— αυθεντία της βετικής επιστήμης. Ο Μοχ, για παράδειγμα, αντί να καταλόσει τις αντίστιπτες που φιγουράριζαν στις εξισώσεις της Μηχανικής, επέτρεψε εναντιον των θεμελιωδών αξιωμάτων της γύρω από τον Απόλυτο Χρόνο, χώρο και κίνηση. Πρόσβαλε και ευθείαν την καρδιά της νεωτεριστικής θεωρίας, με δικηγόρο του την εμπειριοκρατία. Ήταν μάλιστα προετοιμασμένος να θεωρήσει το Χώρο και το Χρόνο κατηγορίες της εμπειρίας, μάλλον, παρά ιδιότητες της πραγματικότητας. Το Εγώ και οι Αισθησιακές κερδίζον έδαφος, με τη σημαντική συμβολή της ολοένα αναπτυσσόμενης επιστήμης της Ψυχολογίας και της σύστοιχης της Νευρολογίας. Ενώ η γλώσσα του Νεύτωνα ήταν επεξεργασμένη με βάση την αντιδιαστολή (όπως είδαμε) ανάμεσα στον απόλυτο Χρόνο της Φυσικής και της πραγματικότητας, αφενός, και στο σχετικό χρόνο όπου ζουν οι κοινοί άνθρωποι, αφετέρου, τώρα αμφισβητείται η υπαρξιακή βαρύτητα της αντιδιαστολής αυτής. Τα σώματα, κατά τη θεωρία του Μοχ, δεν είναι αδιάφορα προς την κίνησή τους. Η αδράνεια τους επηρεάζεται από παραμέτρους οι οποίες επανορίζονται, όπως ο Χρόνος, ως κατηγορία λειτουργικής εξάρτησης ανάμεσα στα διαφόρα συμβάντα. Ως παράγοντες που ανυψούνται στην αλληλεπίδραση ολόκληρης της ύλης του σύμπαντος.

Η ματιά του ανθρώπου-παρατηρητή Εμφεύγει, για πρώτη φορά μετά τον Αρχιμήδη («Δός μοι πᾶ στῶ καί τὰ νᾶν κινήσω»), από τις γήινες διαστάσεις και τους περιορισμούς των διαστημάτων που θεωρούνται διά γυμνῶν οφθαλμῶν. Όσο για τον Αϊνστάιν, αυτός βάδισε στο δρόμο που άνοιξαν οι θεωρίες για το φως και τον ηλεκτρομαγνητισμό. Οι νόμοι της Θερμοδυναμικής τον ενθουσίασαν, στα νιάτα του, όσο τίποτε άλλο. Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον το γεγονός ότι ο Αϊνστάιν είχε μπροστά στα μάτια του τη Θερμοδυναμική ως υπόδειγμα οικουμενικής θεωρίας.

Για τον επιστήμονα αυτόν η ακτίνια φωτός ήταν ένα στάσιμο (άρα και μετρήσιμο) ηλεκτρομαγνητικό πεδίο. Η επιστήμη δεν γνώριζε κανένα τέτοιο πεδίο που να ηρεμεί, ούτε από το εργαστήριο ούτε από τις εξισώσεις του Μάξγουελ. Και ωστόσο, ακόμη και για έναν παρατηρητή που θα κινούνταν με αυτή την ακραία ταχύτητα, τα φαινόμενα θα εκτυλιόσταναν με τον τρόπο που γίνονται στην επιφάνεια της γης. Αυτό το παράδοξο όνειρο απεδείκνυε ότι ο παρατηρητής που ταξιδεύει είτε προς την κατεύθυνση του φωτός είτε προς την αντίθετη έχει την ίδια εμπειρία ως προς την ταχύτητα του φωτός. Ο Αϊνστάιν εντόπισε δύο θεμελιώδη αποτελέσματα της εμπειρίας που αντιφάσκον στην παραδοσιακή Φυσική: την αμετάβλητη ταχύτητα του φωτός και τη σταθερότητα των νόμων της φύσης στα διάφορα αδρανειακά συστήματα. Η κλασική φυσική προϋπέθετε ότι ο Χρόνος και ο Χώρος είναι απόλυτα μεγέθη. Όμως ο Αϊνστάιν προτιμούσε να γράψει για ολόγια και να μετράει με χάρακες, παρά να μιλά θεωρητικά για το χώρο και για το χρόνο. Αλλάζει η όλη αντίληψη

για μια κοινή έννοια (αρχαιτικό ψυχολογικό μέγεθος, που κατά τον Πλάτωνα οικοδομείται ως «σχήμα» με την εμπειρία του ενθλιπόμενου ατόμου): το διάστημα.

Αυτό που δίνει στην ταχύτητα του φωτός τη θέση της ως παγκόσμιας οριακής σταθεράς είναι μια βασική αρχή της επικοινωνίας. Όχι τόσο της φύσης, όσο της επικοινωνίας. Κανείς δεν μπορεί να ισχυριστεί ανεπιβρόβιστα ότι κάτι ταξιδεύει γρηγορότερα από το φως, και το γεγονός (αναγκαστικό αυτό) της μέτρησης στο εργαστήριο επανέφερε τον υποκειμενισμό του παρατηρητή στην Επιστήμη. Μια επιστροφή στον Ιδεαλισμό! Αυτό που τάρσεξ πιο πολύ την κοινή συνείδηση ήταν η σχετικότητα του Χρόνου, και σ' αυτό το σημείο ο μέσος άνθρωπος ανέδρασε σωστά. Ο χρόνος, στην ειδική θεωρία της Σχετικότητας, φαίνεται να είναι, με απορισμό του φυσικού του νοήματος, το εσώτερο στοιχείο του Συνεχούς. Αναπόφευκτη συνέπεια αυτής της διαπίστωσης ήταν να κάνει η Επιστήμη άλλο ένα βήμα προς την απρόσωτη γενικότητα των πραγμάτων. Ο Αϊνστάιν αναζήτησε την ενότητα στη σωστή σφαίρα του Νου, στους νόμους της φύσης, και όχι σε κάποια φανταστική οντότητα που τάχα υπάρχει στη φύση. Μόνο ένας πίνακας του Σάλβατορ Νταλί με τα ρολόγια που λειώνουν μέσα σε νιτροείδες αναθυμώσεις, το εφιαλτικό όραμα ενός κόσμου που συστρέφεται αναδιπλούμενος και αντικρίζει τα σπλάχνα του, μόνο μια τέτοια υπερρεαλιστική εικόνα θα μπορούσε ν' αποδώσει την καινούργια, επιστημονοκνική όσο και παράλογη εκδοχή της χρονικότητας. Ο Χρόνος φάνηκε να ξεφεύγει και πάλι από τον έλεγχο της επιστήμης. Όπως είχε και ο Χειμωνάς, ήταν αναγκαία η ενδοσκόπηση του ίδιου του παρατηρητή, του ίδιου του εγκεφάλου, που είναι, ταυτόχρονα, παρατηρητής και παρατηρούμενος, ώστε να οριοθετηθεί η λεκτική διατύπωση εννοιών σχετικών με το Χρόνο που να πλησιάζουν έστω την πραγματικότητα της ανθρώπινης αντίληψης.

Ένας απέραντος, σχεδόν μη ελέγχιμος, κόσμος απλώνεται πια μπροστά στα αμύχανα μάτια του επιστήμονα και της ανθρωπότητας, ένας κόσμος καθόλου αθώος, και ακόμη λιγότερο θεατρικός. Το καινούργιο έργο που διαδραματίζεται στο προσκήνιο της Ιστορίας περιέχει το στοιχείο της έκπληξης, και κανείς δεν υπάρχει για να εγγυηθεί τον ευχάριστο χαρακτήρα της έκπληξης αυτής.

Masks of Time: Myth, Science, Epistemology and Mythos Again

N. Xenios

The embalmed Pharaohs would be very disappointed, if they were able to realize how perishable their embalment was after all. Sciences have managed to make the notion of Time relevant, to banish it beyond the sphere of Myth and to describe it as the mask of Theater. However, reality would prove soon that Time was resisting and was continuously masked, undertaking the disguise of different persons. One can only follow the story of sciences to find it out. Humanity has all the time tried hard to suit itself to a comfortable perception of this notion.